

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ
МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
«ҒЫЛЫМ ОРДАСЫ» РМК ОРТАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КІТАПХАНА**

**«МОЛДА МҮСАНЫҢ ӘДЕБИ МҮРАСЫ ЖӘНЕ
СИРЕК ҚОРДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР»**
*атты Мұсабек Байзақұлының туылғанына 170 жыл және
Орталық ғылыми кітапхана Сирек кітаптар,
қолжазбалар және ұлттық әдебиет бөлімінің
құрылғанына 60 жыл толуына арналған
халықаралық ғылыми-теориялық конференция*

МАТЕРИАЛДАРЫ
(Алматы қ., 28 қазан 2019 ж.)

Алматы, 2019

ӘОЖ 821.512.122.0(063)

КБЖ 83.3(5қаз)

М-66

Жалпы редакция

Қаймақбаева Қ.Е.

Оразбекова З.С., филол.ғ.к., PhD

Ғылыми редактор

Смағұлова С.О. т.ғ.д.

Құрастырушылар:

Оразбекова З.С., филол.ғ.к., PhD, Д.Ө. Нұрмұхамбетова,

А. Мұратқызы, Г.Қ. Егеубаева

М-66 «Молда Мұсаның әдеби мұрасы және сирек қордағы ұлттық құндылықтар» атты халық. ғыл.-теор. конференция материалдарының жинағы / Жалпы ред. Қ.Е. Қаймақбаева, Оразбекова З.С., филол.ғ.к., PhD. – Алматы: «Ғылым ордасы», 2019. – 278 б.

ISBN 978-601-7815-67-7

Конференцияның материалдар жинағына Мұсабек Байзақұлының туылғанына 170 жыл және Орталық ғылыми кітапхана Сирек кітаптар, қолжазбалар және ұлттық әдебиет бөлімінің құрылғанына 60 жыл толуына, кітапхана ісіне, сонымен қатар Қазақстан тарихының өзекті мәселелеріне арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары енгізілді.

Жинақ гуманитарлық саладағы мамандарға, жоғары оқу орындарының студенттеріне және көпшілік оқырман қауымға арналады.

ӘОЖ 821.512.122.0(063)

КБЖ 83.3(5қаз)

ISBN 978-601-7815-67-7

© ҚР БҒМ ҒК «Ғылым ордасы» РМК

Орталық ғылыми кітапханасы, 2019

Таусылмайтын қазынамсың сен менің,
Басымызға туған шақта азат күн,
Күпиянды ақтарасың ғажап мың.
Аман болса сенің алтын босағаң,
Шаңырағы шайқалмайды қазақтың...

Рақыш Ж.С.,

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
«Қолжазба және текстология» бөлімінің жетекші ғылыми
қызметкері, филол.ғ.к.

«МОЛДА МҰСА МЕН МАНАТ ҚЫЗ АЙТЫСЫНЫҢ» ТЕКСТОЛОГИЯСЫ

Қаратау атырабындағы XIX ғасырдағы қазақ көркем сөз өнерінің жарқын өкілінің бірі Молда Мұса (Мұсабек) Байзақұлының өмірі мен шығармашылығы турасында Өтебай Тұрманжанов, Мұхтар Әуезов, Әшірбек Үсенов, Рахманкүл Бердібаев, Бейсенбай Кенжебаев, Әсілхан Оспанұлы, Ханғали Сүйіншәлиев, Зейне Оразбекова зерттеу еңбектер жазды [1].

Ақын шығармашылығы 1920 жылғы Сырдария экспедициясы кезінде халық мұрасының жанашыры Әбубәкір Диваев тарапынан жиналған. Сондай-ақ ақын мұрасын жинауда Шамғали Сарыбаев, Фатима Ғабитова, Ғайнетдин Мұсабаев, Қасымбек Жақыпбекұлы, Сейфолла Шорманұлы, Смағұл Мықанұлы, Мақан Елібайұлы, Рақымжан Малыбаев, Қысыраубек Амантайұлы, Есберлі Көшербаев, Мұрат Құсниев, Диханбеков, Мұса Тоққожаев, Әсілхан Оспанұлы елеулі еңбек сіңірді. Осы күні құрылғанына 60 жыл толып отырған Орталық ғылыми кітапхананың Сирек кітаптар, қолжазбалар және ұлттық әдебиет бөлімінде Молда Мұсаның қолжазба мұрасы сақталып келеді. Әсіресе 287-бума мен 410-бумада жинақталған ақын шығармаларының ғылыми құндылығы жоғары.

Сонымен қатар М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты қолжазбалар қорында ақын мұрасы жинақталған он екі бума сақтаулы. Оның ішінде Молда Мұсаның ағайыны әрі

шәкірті Мұса Тоққожаев жинаған қолжазбалардың орны ерекше. Себебі ол ақынның тікелей тапсырмасымен Молда Мұсаның мұрасын 1917 жылдан бастап хатқа түсіре бастаған. «Ер Шора» жырының Молда Мұса нұсқасы мен біраз өлеңдерін 1962 жылы М.Тоққожаев жинап, қайта көшірген, оны институттың қолжазбалар қорына Әсілхан Оспанұлы тапсырған (286-бума). Профессор Қыдырәлі Саттаров 1995 жылғы «Түркістан қазақтарының ауыз әдебиетін жинау экспедициясы» кезінде Кенжебек Керімбекұлы мен кентаулық Болат Әлмаханұлының айтуынан жазып алған (920/97-бума, 920/99-бума, 920/108-бума). Сондай-ақ Айсұлу Бейсенғалиқызы жинаған материалдар құрамында да кездеседі (1058-бума, 1059-бума).

Қолжазба қорларында сақталған жәдігерлердің ақпараттық құндылығы айтарлықтай, оның ақын ғұмырнамасына, шығармашылық лабораториясына қатысты көпшілікке беймәлім жайттарды анықтауға септігін тигізетін тұстары кездеседі. Мысалы, ӨӘИ-дің 920/97-бумасына профессор Қыдырәлі Саттаровтың жетекшілігімен ұйымдастырылған 1995 жылғы «Түркістан қазақтарының ауыз әдебиетін жинау экспедициясы» кезінде жиналған ауыз әдебиет үлгілері, соның ішінде Молда Мұсаның ел аузындағы әңгімелері енген. Кенжебек Керімбекұлы Молда Мұсаның ағасы Керімбек әжінің үйінде 1924 жылы тұрған Әбутәліп дегеннің әңгімесін жеткізген. Ол Молда Мұсаның:

«Жаратқан Құдай артық Барқы еді ғой,

Әйтеуір өзге сері халық еді ғой.

Кейінгі өтіп кеткен Байзақ датқа

Солардың ең ақырғы арты еді ғой.

Мен шыққан қоңыратта Молда Мұса,

Үш жүздің баласына болдым нұсқа.

Көктің ұлы, көтеншіге демеуші едім,

Суырылып шу дегеннен жөнеуші едім.

Менің әріптесімді алған кісі

Қиынды қиыншылық айтыстарда

Жеңілді еш пендеден демеуші еді», – деп өлең шертетінін еске

алады, Молда Мұсаның өз заманында танымал, арқалы ақын екені, кейінгі толқын айтыскер ақындарға үлгі-өнеге болғаны баян етіледі.

Фольклор жинаушы Айсұлу Бисенғалиқызы жинап, ғылыми қорға өткізген ауыз әдебиеті үлгілері құрамында Молда Мұсаның «Түктібай датқа ұлына», «Молда Тоқпайға», «Ақжан әжіге», «Кәрі қызбен қағысу» деген төрт әңгімесі жинақталған (1058-бума). «Молда Тоқпайға» деген өлеңде Молда Мұса:

«Қош болыңыз, қош болыңыз, молда Тоқпай,
Екі күн аш қамадың ұрмай-соқпай.

Өзіме де обал жоқ деп кетермін,

Сарттан басқа қазақтың үйі жоқтай», – десе, ал келесі сол жинаушы тапсырған 1059-бумада осы тақырыптас өлеңде аздаған текстологиялық өзгешелік бар:

«Қош болсаң, қош болыңыз, молда Тоқпай,

Қатырдың шаймен бізді ұрмай-соқпай.

Қай жерде молда болса пейілі жаман,

Молдаға неге қондың қара жоқтай», – болып мағыналық өзгеріске ұшыраған. Сонымен қатар қолжазба қорында 1946 жылғы экспедиция кезінде зерделі кеудесінде сақтап келген Қасымбек Жақыпбекұлының аузынан жинаушы Рақымжан Малыбаев жазып алған Молда Мұсаның ғибратты сөздері де сақтаулы.

Еліміздің сирек қолжазбалар қорларында халық арасына кең тараған, зерттеу нысанына да көбірек ілінген Молда Мұса мен Манат қыздың айтысының бірнеше қолжазба нұсқасы сақталған:

1) Молда Мұса мен қыз Манаттың айтысы. – 24 б. Араб әрпінде. ОҒК: 287-бума, 1-дәптер,

2) Мұса молда мен Манат қыздың айтысы / тапсырушы Фатима Ғабитова. – 23 б. Латын әрпінде. ОҒК: 287-бума, 2-дәптер.

3) Манат қыз бен Молданың айтысы / айтушы: Сейфулла Шорманұлы; жазып алған Смағұл Мықанұлы. – 15 б. Араб әрпінде. ОҒК: 287-бума, 3-дәптер,

4) Мұса молда мен Манат қыздың айтысқаны / жинаушы Мұрат Құсниев. – 6 б. Араб әрпінде. ОҒК: 287-бума, 4-дәптер.

5) Мұса молда мен Манат қыздың айтысы // Қазақ ақындарының шығармалары. – 1907-1950 жж. – 28 б. Кирилл әрпінде. ОҒК: 1135-бума, 22-дәптер.

6) Молда Мұса мен Манат қыздың айтысқаны. Молда Мұса мен Манат қыздың бетпе-бет айтысқаны / жинаушы Қысыраубек Амантайұлы. – 1950ж. – 14 б. Араб әрпінде. ОҒК: 1451-бума.

7) Мұса молда мен Манат қыз айтысы. Молда мен қыздың тойда жеке айтысы / көшіруші Әбдішүкір. – 4 шілде 1957 ж. – 11 б. Кирилл әрпінде. ӘӨИ: 243-бума, 6-дәптер. Көк сиямен кирилл әрпінде кеңсе журналына жазылған. Буманың сыртына «1957 жылғы Батыс Қазақстан экспедициясы, Б.Адамбаев, Ә.Омаров» деп басқа сиямен жазылған.

Айтыстың соңында: «Бұл өлеңнің мәнісі Артықша екен қылаптан. Қайдан алдың десеңіз, Көшіріп алдым Исақтан. Рақым етсе бір Алла, Тозақ отын өшірген. Мен ойлаймын ол кісі Лагерде жүріп көшірген» деген мәтін тарихына қатысты қызғылықты мәлімет келтірілген. Қолжазбаны көшірушінің аты-жөні (Әбдішүкір) және қағазға түсірген уақыты (04. 07. 1957 жыл) дәл көрсетілген.

8) Манат пен Мұса молданың айтысы. – 99-108 б. Араб әрпінде. ӘӨИ: 882-бума, 8-дәптер, «Аударып көшіріп жазып алған молла Мүтәлі Әмірбекұлы. 10 желтоқсан 1974 жыл» деп нақтыланған.

«Молда Мұса мен Манат қыз айтысының» 5-нөмірлі «Мұса молда мен Манат қыздың айтысы», 7-нөмірлі «Мұса молда мен Манат қыз айтысы» және 8-нөмірлі «Манат пен Мұса молданың айтысының» қолжазба нұсқаларына текстологиялық салғастыру жұмыстары жасалды.

5-нөмірлі «Мұса молда мен Манат қыздың айтысы» былай басталады: «Дулат Байұзақ датқаның баласы Мұса молда 50 жасында қатыны өліп қалған соң, қыз іздеп жүріп Қожатай байдың Манат деген қызын көреді. Келсе де қызбен сөйлесе алмай, кете барыпты. Артынан аулына келіп хат жазыпты». Осы нұсқада айтыстың кіріспесі қамтылған, салыстыруға алынып отырған мәтіндерде мұндай кіріспе кездеспейді. Мұса молданың алғашқы хаты осы нұсқада он үш шумақтан тұрса, ал 7-нөмірлі «Мұса молда мен Манат қыз айтысы» мен 8-нөмірлі «Манат пен Мұса молданың айтысы» мәтіні тоғыз шумақтан тұрады.

8-нөмірлі қолжазбаның өзінде редакциялық түзету жасалғаны байқалады:

*«Үрмәтлу хат жазамын Манатжанға,
Аузына жанның бәрін қаратқанға.
Манаттың ақ дидарын бір көрсем деп,*

Жалындық күндіз-түні жаратқанға» деген Молда Мұсаның Манат қызға алғаш сәлем берген өлең шумағы былай өзгеріске ұшыраған:

*«Хат қалам алып жазамын Манатжанға,
Аузына жанның бәрін қаратқанға.*

*Ақ жүзін Манатжанның бір көрсем деп,
Жад етіп жалынам жаратқанға.*

Көптеген нұсқаларда *«Аулыңда төрт күн жаттым мейман болып»* болып келсе, 5-нөмірлі қолжазбада *«Аулыңа апта жаттық қонақ болып»* түрінде кездеседі.

Манаттың жауап хаты 1135-бумадағы қолжазбада он шумақтан тұрса, 243-бумада сегіз шумақ, 882-бумада тоғыз шумақтан тұрады. Мағыналық жағынан да алшақтық аңғарылады:

*Молдаға дұғай сәлем қыз Манаттан,
Таныдым мен сырыңды жазған хаттан.
Тақсыр-ай, қошеметтің жайы қалай,
Тумап па мендей бір қыз басқа жақтан? (1135-бума)*

*Молдаке, сізге сәлем Манат қыздан,
Аңғардық бар сөзіңді жазған қаттан.
Тақсыр-ай, қошеметтің жайы қалай,
Тумап па мендей сұлу адамзаттан? (243-бума)*

*Молдаке, қайта сәлем Манатыңнан,
Өкіне сәлем жаздым және артынан.
Молдаке, қошеметтің жайы қалай,
Тумап па мендей бір қыз басқа жақтан? (882-бума)*

Молда Мұсаның Манат қызға жауабы 1135-бумадағы қолжазбада он шумақтан тұрса, 243-бумада сегіз шумақ, 882-бумада жеті шумақтан тұрады.

Манат қыздың екінші қайтарған жауап хаты 1135-бумадағы қолжазбада он төрт шумақтан тұрса, 243-бумада төрт шумақ, 882-бумада сегіз шумақтан тұрады.

Молда Мұсаның соңғы хаты 1135-бумадағы қолжазбада он төрт шумақтан тұрса, 243-бумада он бір шумақ, 882-бумада он екі шумақтан тұрады.

Екеуінің бетпе-бет кездесіп айтысқаны 1135-бумадағы қол-

жазбада: «Бұдан бірнеше жылдан соң екеуі тойда кездесіп, Мұса молданың Манатқа айтқаны» деген сөйлеммен басталып, жиырма сегіз рет жауаптасады, 243-бумада «Молда мен қыздың тойда жеке айтысы» деген сөзбен басталып, он үш рет сөзбен сайысады, 882-бумада «Енді бір тойда қарсы келіп айтысқаны» деп басталып, он бес рет сөз алмасады.

Молда Мұса мен Манат қыздың айтысы бірнеше рет басылым көрген:

1) Мұсабек Байзақұлы // XX ғасыр басындағы қазақ ақындарының шығармалар жинағы / жалпы ред. басқ. Ы.Т. Дүйсенбаев. – Алматы: ҚазССР ҒА баспасы, 1963. – 43-50 б.

2) Молда Мұса мен Манат // Молда Мұса (Мұсабек Байзақұлы). Өткен күндер: өлеңдер, мысалдар, айтыстар / құраст. М. Тоққожаев, Ә. Оспанұлы. – Алматы: Жазушы, 1987. – 94-115 б.

3) Мұсабек Байзақұлы // Қазақ поэзиясының антологиясы (XX ғасырдың бас кезі). – Алматы: Ғылым, 1992. – 53-61 б.

4) Молда Мұса шығармалары. 1-кітап. – Шымкент, 1995.

5) Молда Мұса мен Манат // Өмір серік өлеңім, кел аузыма... Мұсабек Байзақұлының 165 жылдығына арналған жинақ / құраст. З. Оразбекова. – Алматы, 2014. – 285-304 б.

6) Молда Мұса Байзақұлы шығармалары. – Алматы: Нұрлы әлем, 2014. (Қазыналы Оңтүстік. 232-том.)

«Молда Мұса мен Манат қыз айтысының» басылымдық нұсқаларын салғастыра келіп, 1963 жылғы жалпы редакциясын Ысқақ Дүйсенбаев басқарған «XX ғасыр басындағы қазақ ақындарының шығармалар жинағы» мен 1987 жылғы Мұса Тоққожаев пен Әсілхан Оспанұлы құрастырған «Молда Мұса (Мұсабек Байзақұлы). Өткен күндер: Өлеңдер, мысалдар, айтыстар» жинағы тандалды, себебі кейінгі басылымдарда «Өткен күндер» жинағы басшылыққа алынғаны анықталды.

«Өткен күндер» жинағында айтыс мынадай кіріспе сөзбен басталады:

«Мұсабек Манат аулының маңына келіп жатып, қыз сырына сырттай қанады. «Өзі есті, өзі ақын қыз екен. Оның үстіне «әйелім өліп, көрінгенге көз сүзген жағдайым бар, байқайын» деп хат жазып, Манат ауылының бір қойшы баласынан беріп жібереді де аттанып кетеді».

Молда Мұса мен Манат қыздың бір тойда кездесіп бетпе-бет айтысқаны 1963 жылғы «XX ғасыр басындағы қазақ ақындарының шығармалар жинағында» жарияланбаған.

Қорыта келгенде Молда Мұса мен Манат қыздың айтысы текстологиялық тұрғыда терең зерттеу қажеттігі күн тәртібіне қойылуы тиіс. Сол сияқты көптеген қазақтың ауызша ақындар шығармашылығы толыққанды зерттеліп, салыстырмалы-текстологиялық тұрғыда байыпталған олардың ғылыми жинақтарын дайындап, жариялау мәселесі кезек күттірмейтін мәселе болып отырғаны зерделенді.

Әдебиеттер

1 Тұрманжанов Ө. Молда Мұса ақын туралы // Әдебиет майданы. – 1935. – № 8; Үсенов Ө. Молда Мұса // Әдебиет хрестоматиясы. 9-сыныпқа арналған. – Алматы, 1937; Әуезов М. Молда Мұса // Әдебиет хрестоматиясы. 6-сыныпқа арналған. – Алматы, 1937; Бердібай Р. Мұсабек ақын // Әдебиет және өмір. – Алматы, 1964; Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті – Алматы, 1965; Оспанұлы Ө. Қаратау атырабының ақындары. – Алматы, 1983; Оспанұлы Ө. Қаратау шайырлары. – Алматы, 1991; Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 1998; Оразбекова З. Молда Мұсаның әдеби мұрасы. – Астана, 2012.

2 XX ғасыр басындағы қазақ ақындарының шығармалар жинағы / жалпы ред. басқ. Ы.Т. Дүйсенбаев. – Алматы: ҚазССР ҒА баспасы, 1963. – 367 б.

3 Молда Мұса (Мұсабек Байзақұлы). Өткен күндер: Өлеңдер, мысалдар, айтыстар / құраст. М.Токқожаев, Ө.Оспанұлы. – Алматы: Жазушы, 1987. – 128 б.

4 Өмір серік өлеңім, кел аузыма...: Мұсабек Байзақұлының 165 жылдығына арналған жинақ / құраст. З.Оразбекова; жалпы ред. басқ. Ш. Керім. – Алматы, 2014. – 408 б.

5 Мұса молда мен Манат қыздың айтысы // Қазақ ақындарының шығармалары. 1907-1950 жж. – 28 б. Кирилл әрпінде. ОҒК: 1135-бума, 22-дәптер.

6 Мұса молда мен Манат қыз айтысы. Молда мен қыздың тойда жеке айтысы / көшіруші Әбдішүкір. 4 шілде 1957 ж. – 11 б. ӘӨИ: 243-бума, 6-дәптер.

7 Манат пен Мұса молданың айтысы. – 99-108 б. Араб әрпінде. ӘӨИ: 882-бума, 8-дәптер.

Оразалиев Сейдалы.	
Алтай теріскейіндегі түркі халықтар әдебиеті.....	239
Жанабаев Е.Б.	
Masal tarihi ve Ezor.....	246
Мұратқызы А.	
Кітапхана – білімнің көзі, кітапханашы оның тірегі.....	250
Рақыш Ж.С.	
«Молда Мұса мен Манат қыз айтысының» текстологиясы.....	253
Н.М. Мүрсәлімова	
Тарихи аңыздардағы Бөгенбай батыр бейнесі (қолжазба нұсқалары негізінде.....	260
Қабдешова Қ.А.	
Қалқа Жапсарбаев ақынның авторлық тарихи жырлары және тарихи жад.....	268
А.К. Ислямбекова	
Қолжазба қорындағы ойындық балалар фольклорының танымдық ерекшеліктері.....	274
Абдашова П., Лашбаева М.	
Отандық медиа және PR-дың мәні мен ерекшелігі.....	279
Қанибай Ұ.Н.	
Қазақстандағы жоғары білімді кітапханашылардың қалыптасуы мен дамуы.....	287

**«МОЛДА МҮСАНЫҢ ӘДЕБИ МҮРАСЫ ЖӘНЕ
СИРЕК ҚОРДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР»**

*атты Мұсабек Байзақұлының туылғанына 170 жыл және
Орталық ғылыми кітапхана Сирек кітаптар,
қолжазбалар және ұлттық әдебиет бөлімінің
құрылғанына 60 жыл толуына арналған
халықаралық ғылыми-теориялық конференция*

**МАТЕРИАЛДАРЫ
(28 қазан 2019 ж.)**

Верстка
Гүлнұр Жадыранова

Басылуға ж. қол қойылды.
Көлемі 18,5 б/т.
Таралымы 10 дана.